

ПРИЙМЕНИКОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СПІВВІДНОШЕННЯ ГРАМАТИЧНОГО ТА ЛЕКСИЧНОГО

У статті розглянуто проблему частиномовного статусу прийменникових одиниць. Проаналізовано ступінь вияву лексичного і граматичного значень прийменників.

Ключові слова: службова частина мови, прийменник, лексичне значення, граматичне значення, релятив.

Прийменник як частина мови привертає увагу лінгвістів передусім у зв'язку з постійним поповненням прийменникової системи за рахунок різнотипних міжчастиномовних переходів. Становлення, розвиток, варіювання цієї категорії слів є актуальними для дослідження, оскільки думки науковців різняться і не має єдиних критеріїв у визначенні належності мовної одиниці до прийменникової системи та статусу в її межах [1; 4; 5; 9; 11; 16].

В останні десятиріччя мовознавчі дослідження були спрямовані на дослідження функціонально-комунікативних, семантично-структурних і текстових виявів прийменників, зокрема у слов'янських мовах. Ці пошуки були об'єднані в межах Міжнародного проекту «Слов'янські прийменники в синхронії та діахронії: морфологія і синтаксис» (Росія, Україна, Білорусь, Польща, Болгарія, Сербія). Результатами цієї наукової співпраці стали монографії, словники прийменників та їхніх еквівалентів, цикл статей, присвячений прийменниковим одиницям різного типу у слов'янських мовах [2; 3; 6; 7; 8; 10; 13; 14; 15].

Метою нашої розвідки є визначення місця граматичного і лексичного значень прийменника через висвітлення різних поглядів дослідників на прийменникову систему та виокремлення особливостей лексичного значення з огляду на польову структуру прийменника. Мета зумовлює наступні завдання: 1) простежити погляди дослідників на статус прийменника у системі частин мови; 2) розглянути вияв граматичного і лексичного значень прийменникових одиниць; 3) визначити особливості лексичного наповнення різних типів прийменників.

Кожна мова має індивідуальну граматичну систему і систему частин мови. Традиційно виділяють самостійні (повнозначні) і службові (не повнозначні) частини мови. М.Г. Сенів подає ознаки, за якими можна диференціювати самостійні і службові частини мови. Так, службові слова не можуть називати предмети, ознаки або явища, не виступають самостійними членами речення, а живаються лише для зв'язку форм слів та частин речення [12, с. 8]. З огляду на це прийменник належить саме до службових частин мови.

В останнє десятиліття мовознавці виявляють зацікавлення до розвитку, функціонування та семантичного наповнення службових частин мови. Службові слова, а відповідно і прийменники, виокремлюють у специфічну групу, оскільки вони позбавлені основних ознак самостійних частин мови [5, с. 16-17; 12, с. 8-9].

Думки науковців щодо неповнозначності чи повнозначності прийменникових одиниць різняться: одні тлумачать прийменник як певну особливу морфему; інші визначають його як службове слово з послабленим лексичним значенням, а треті вбачають у прийменників статус самостійного слова. Для того, щоб зрозуміти природу прийменникових одиниць, коротко проаналізуємо найпоширеніші погляди на цей клас слів.

Першою розглянемо морфемну концепцію, яка визначає прийменник як морфему особливого роду. Прихильниками цього погляду були О.О.Потебня, В.В.Виноградов, Є.Курилович, за якими у прийменників повністю відсутнє лексичне значення, а прийменникові одиниці «відповідають» суто за відношення та зв'язки між предметами та явищами дійсності. На матеріалі української мови ця думка обґрунтована І.Р.Вихованцем [1]. А.П.Загнітко зауважує, що аналітично-морфемний статус прийменникових конструкцій підтверджується морфологічними (відсутність членування на морфеми із чітким окресленням кореневої та інших морфем), словотвірними (спрощення і згортання похідної структури), інтонаційно-фонетичними (здебільшого втрачають акцентну самостійність у мовленнєвому потоці й утворюють разом з наголошеним словом цілісне фонетичне слово), синтаксичними (не виступають самостійними членами речення) ознаками [15, с. 10].

Представники іншого підходу до вивчення прийменника розглядають його як службову частину мови з послабленим лексичним значенням. Таку думку підтримують А.М.Пашківський, І.Г.Чередниченко, З.І.Іваненко, А.С.Колодяжний тощо. «В сучасній українській мові в різних конструкціях один і той самий прийменник то зберігає свою лексичну вагомість, то майже втрачає її, граматикалізується, так би мовити, майже зовсім «делексикалізується» [5, с. 16-17].

Третя концепція розглядає прийменник як самостійне слово, відповідно у прийменникових одиниць виокремлюється не лише граматичне, а й лексичне значення. Так, І.К. Кучеренко акцентує увагу на тому, що прийменники – це прислівники узагальненого значення, тобто прийменникова одиниця у поєднанні з іменником утворює прислівник [9, с. 21]. І.К. Кучеренко наголошує, що прийменник є повноцінним сигналом для орієнтації людини в дійсності.

Залежно від позиції дослідника відбувається виокремлення у прийменника лексичного і граматичного значень, а також установлення ступеня вияву цих значень і їх взаємозв'язків.

На наш погляд, найбільш обґрунтованою є концепція, згідно з якою прийменник кваліфікують як службову частину мови, що разом із граматичним навантаженням має лексичне значення, хоча й відмінне від самостійних частин мови [3; 4; 5; 11]. Найточніше визначення прийменникових одиниць подає М.В.Всеволодова: «Прийменник як частина мови – це клас службових лексичних одиниць, що є засобом вираження семантико-синтаксичної ролі іменника (або його субститута) у висловленні і засобом введення їх (приприйменникових одиниць) у речення. Кожен прийменник має своє лексичне значення (яке може бути послаблене), що додає свій внесок у значення синтаксеми іменника чи його субститута, і визначає відмінкову форму останнього» [3, с. 7].

Виокремлюючи у прийменникових одиниць ознаки слова (хоча і службового більшою мірою), потрібно розглядати прийменникові конструкції у єдності лексичного і граматичного значень. Однак слід враховувати, що ці категорії хоча і взаємодіють, проте відрізняються і за змістом, і за способами вираження змісту, і за домінуванням того чи іншого значення у конкретній прийменниковій одиниці. Укладачі «Словника українських прийменників», погоджуючись з визначенням прийменника як службового слова, зауважують, що також «прийменникам властиве категорійно-дейктичне (морфологічний аспект) і контекстуально-лексичне (індивідуальне) значення» [14, с.6].

Перед тим, як аналізувати співвіднесеність цих категорій саме у прийменника, варто стисло охарактеризувати загальний зміст і обсяг таких понять, як «граматичне значення» та «лексичне значення».

Під граматичним значенням слова розуміють значення, яке властиве всім словам окремого морфологічного класу. Воно втілюється не у самому слові, а за участі допоміжних засобів (сполучуваність, зміна слів) [16, с. 9], тобто граматичне значення «контролює» зв'язок і відношення між предметами та явищами.

Проміжною ланкою між граматичним і лексичним є категорійне значення [16, с. 10]. Його можна кваліфікувати як найбільш загальне лексичне значення, яке виражає такі абстрактні поняття як предметність, якість, стан тощо. Саме категорійне значення допомагає розподілити слова на морфологічні класи, які різняться за граматичним оформленням.

Лексичне значення слова дорівнює самому слову, тобто це та категорія, яка відрізняє одне слово від іншого, навіть якщо вони належать до одного розряду слів [16, с. 11]. Лексичне значення відображає, власне, предмети і явища з огляду на лексико-семантичні закономірності їх функціонування.

Тепер спробуємо окреслити, як ці значення співвідносяться у прийменникових одиницях, адже цілком очевидно, що зв'язок лексичного і граматичного значень у прийменника буде відрізнятися від взаємодії цих значень у повнозначних частин мови.

Граматичне значення прийменника полягає в тому, що він є «показником синтаксичної залежності іменника від інших слів у реченні» [16, с. 10], тобто прийменникова одиниця «відповідає» за конструювання підрядного синтаксичного зв'язку, а саме зв'язку керування, на основі якого можна визначити взаємозалежність дії і предмета [4, с. 7]. Цю залежність можна проілюструвати таким прикладом:

	на	три години
Приїхати	до	країни
	в(у)	поле

Залежно від потрібного значеннєвого відтінку дієслово «обирає» прийменник і точно визначає відмінкову форму іменника. І вже з огляду на сполучуваність конкретного прийменника з певними лексико-граматичними класами іменників і зміст висловлення обирається іменний компонент.

Категорія «релятивність», або «відношення», цілком розкриває загальне лексичне (категорійне) значення прийменникових одиниць, які показують синтаксичну залежність субстантива від інших слів у синтаксичних конструкціях. На думку М.Й.

Конюшкевич, релятивами слід вважати службові слова, у тому числі і прийменники, які здатні вступати у відношення мотивованості, брати участь у словотвірному конструюванні, мати певні моделі творення, з одного боку, та виражати певні відношення між реаліями, з іншого. З урахуванням цього можна констатувати, що прийменник – не лише морфологічна категорія, а й синтаксична, тому що вираження відношення є проявом саме синтаксису. Це дає змогу розглядати клас прийменників як морфосинтаксичну категорію [8, с. 115-116]. Е.Т. Черкасова зазначає, зовнішнім показником категорійного значення прийменників є їх сполучуваність з різними формами, тому що «прийменники функціонують лише за умов двобічних синтаксичних зв'язків» [16, с. 10]. Тобто, загальне призначення прийменникових одиниць полягає у побудові відношень між компонентами синтаксичних конструкцій, з обов'язковим урахуванням контексту.

Власне лексичне значення (за О. М. Селіверстовою) прийменника тісно пов'язане із загальним лексичним значенням: якщо у загальному значенні увага акцентується на гіпотетичній релятивності прийменників як службових слів, то власне лексичне значення конкретизує різні змістові відношення, за якими прийменники поділяються на семантичні групи (просторові, темпоральні, логічні тощо). О.М. Селіверстова наголошує, що специфіка лексичного значення прийменників дає змогу цим одиницям доповнювати синтаксичну конструкцію додатковими елементами. Прийменники можуть виконувати не лише функцію релятива, а й здійснювати номінативну функцію разом із субстантивом [11]. А.П. Загнітко підкреслює, що «здатність прийменників виявляти своє лексичне значення при імені пов'язана не з відсутністю цього значення, а з відповідною його специфікою» [15, с. 48]. Враховуючи погляд І.К.Кучеренка [9], зазначимо, що виділення лексичного значення у прийменника можна аргументувати наступними позиціями: 1) якщо вилучити прийменник із синтаксичної конструкції, то зміст конструкції буде втрачено; 2) перекладність прийменникових конструкцій; 3) омонімія прийменникових одиниць (*Палата вартя між століть* – темпоральне значення; *В долинах між гір рясні сади й виноградники...* – локативне значення; *Пускаси свої твори між людей, мов дітей* – об'єктне значення [3, с. 158]); 4) синонімія (згідно з – відповідно до; коло – біля – поруч з); 5) антонімія (праворуч від – ліворуч від).

Видається доречним виділення Е.Т.Черкасовою у прийменників не лише власне лексичного, а й внутрішнього лексичного значення. Під внутрішнім значенням розуміють розмежування різноманітних відтінків прийменників однієї семантичної групи [16, с.11]. Так, темпоральні прийменники можуть позначати: початок відліку часу (з десятиї години ранку), певний часовий проміжок (протягом тижня), кінцевий вияв часу (до сьогоднішнього вечора), точне визначення часового призначення (на четверту годину) тощо.

Визначивши, що прийменники мають і граматичне, і лексичне значення, спробуємо окреслити співвідношення цих значень для різних прийменникових типів. Для цього зазначимо, що слідом за М.В. Всеволодовою розподіляємо прийменники на власне прийменники (*на, по, при* та ін.) та еквіваленти прийменників (*обсягом більше ніж, під керівництвом* і под.) [3].

Граматичне значення притаманне всім типам прийменникових одиниць, оскільки всі вони, виступаючи прийменниками, є релятивами і відповідають за конструювання відношень усередині синтаксичної конструкції. На підтвердження цієї думки наведемо тезу Н.В.Куш про те, що граматичне значення саме прийменника тотожне з дійктичним значенням і полягає у вираженні синтаксичного підрядного зв'язку» [15, с. 25].

Лексичне ж значення прийменників може розкриватися з певними особливостями. Перш ніж спробуємо окреслити специфіку лексичного наповнення прийменникових одиниць, потрібно наголосити на польовій структурованості прийменників, обґрунтованій М.В.Всеволодовою та М.Й.Конюшкевич. До ядерної зони належать власне прийменники (*в, на, без, до*); приядерна ланка включає в себе конструкції у значенні прийменника (*у процесі, через відсутність, в аспекті*) та у функції прийменника (*виходячи з, під натиском, на заваді*); зону периферії становлять прийменникові одиниці, вжиті за аналогією (*міцністю менше ніж, частотою близько, у кількості майже*), та okazіональні (*у лоні, на світанку*) прийменники [2, с. 35].

Зрозуміло, що основною особливістю прийменникових одиниць є їхня здатність виявляти своє лексичне значення лише в певній синтаксичній конструкції. Хоча, з огляду на польову структуру прийменника, слід зазначити, що ядро і периферія мають не однакове лексичне наповнення.

У прийменників ядерної зони лексичне значення виражене меншою мірою, оскільки вони мають усталений склад і не поповнюються новими одиницями, не співвідносяться з повнозначними частинами мови. Тому їхнє лексичне наповнення проявляється лише з урахуванням оточення та значення субстантивної і предикативної одиниць: *Експериментально важко дослідити динаміку руху окремої дислокації в накопиченні і густину дислокацій у певний момент часу* [1, с.45]. *Перехід від пружної деформації до пластичної залежить від властивостей дислокацій, які, у свою чергу, визначаються характером зв'язків у кристалічній ґратці* [1, с.44]. У першому випадку прийменник у набуває темпоральної семантики, а в другому – семантики місця.

Приядерна зона відрізняється більшим лексичним наповненням, оскільки прийменникові конструкції цієї ланки – це повнозначні слова, які переходять до розряду прийменників, втрачаючи не власне лексичне значення, а категорійне, лексичне значення таких слів якісно змінюється: *Таким чином, за умови лінійного зміцнення, густина дислокацій має типовий нормальний розподіл* [1, с.47]. *Диференційну функцію $q(r)$ розподілу густини дислокацій визначимо шляхом диференціювання інтегральної функції (ρ) по змінній r* [1, с.46].

Найбільш розвинене лексичне значення має периферія прийменникового поля, оскільки такі конструкції повністю не належать до категорії прийменників, залишаючись у межах своїх морфологічних класів, а лише у певному контексті функціонують як прийменникові одиниці: *Для отримання даних про розчинність титану та азоту при їх збільшеній концентрації досліджували вплив азоту в діапазоні від 0,01 до 0,1 % ваг. на білий наплавлений чавун із вмістом 3,5%С, 4 %Ti, 1%Si, 1% Mn* [2, с.19].

Слід також зазначити, що клас прийменників не є усталеним і замкненим, він постійно поповнюється за рахунок нових одиниць і потенційних конструкцій. Класи слів, які типово переходять до прийменників, на матеріалі білоруської та російської мов схарактеризувала М.Й.Конюшкович. До категорії прийменника наближаються і потрапляють повнозначні слова таких типів: слова-зв'язки (*уявлятися – в уяві, становити – у становленні*); модифікатори (*бажати – у бажанні, сподіватися – у сподіванні, почати – на початку, закінчувати – наприкінці, на кінець, у кінці, на закінчення*); релятори (*складати – до складу, значити – на знак, залежати – залежно від, впливати – під впливом, під вплив*); іменники-класифікатори, які можуть позначати певні параметри, стає, вік тощо (*у віці, діаметром, глибиною більше/менше*) [8, с.118-119]. Отже, первинні прийменники у поєднанні із повнозначною лексикою відкривають діапазон для творення і відповідно поповнення класу прийменників.

Отже, прийменники, як і відмінкові форми, виражають відношення субстантива до інших членів синтаксичної структури, що наближує прийменникові одиниці до граматичних елементів. Однак прийменникові конструкції певним чином впливають (доповнюють, розширюють, підсилюють) на значення відмінкової форми, що підтверджує їх лексичне наповнення, хоча і не завжди однакове. Не можна не погодитися з А.С.Колодяжним у тому, що «прийменники посідають у системі мови проміжне становище між повнозначними словами і граматичними формантами» [5, с.17].

Розглянувши різні погляди на статус прийменникових одиниць, співвідношення граматичного і лексичного значень, підкреслимо, що прийменники мають і граматичне (вираження синтаксичного підрядного зв'язку), і лексичне (конструювання певних відношень: часу, причини, простору тощо) значення, що свідчить про належність цього класу саме до службових слів.

Постійний розвиток, перерозподіл лексичного і граматичного значень, внутрішня своєрідність системних відношень, варіативність кількісного і якісного складу прийменникових конструкцій у різних функціональних стилях мови дає широке поле для подальшого дослідження.

Література

1. *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. *Всеволодова М. В.* Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. Випуск 11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. — Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 33-38.
3. *Всеволодова М. В.* Грамматические аспекты русских предложных единиц: типология, структура, синтагматика и синтаксические модификации // Вопросы языкознания. – 2010. – № 4. – С.3-26.
4. *Іваненко З. І.* Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / Іваненко З. І. – К. – Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
5. *Колодяжний А. С.* Прийменник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. – Х., 1960. – 165 с.

6. Каношкєвіч 2008 – 2010: *Каношкєвіч, М. І.* Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. [Текст] / М.І. Каношкєвіч – Гродна: ГрДУ, 2008 – 2010; Ч.1. Дыяпазон А – Л. 2008; Ч. 2. Дыяпазон М – П. 2010; Ч. 3. Дыяпазон Р – Я. 2010.

7. *Котюшкевич М. И.* Новации в области белорусского предлога (системное, окказиональное, авторское) // Лінгвісцічны студіі : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 22. – С. 121-126.

8. *Котюшкевич М. И.* Функциональный потенциал полнозначных слов для образования предлогов // Функциональные аспекты словау́тварєння. – Мінськ: Вид-во Мінськ. держ. ун-ту, 2006. – С.115-121.

9. *Кучеренко І. К.* Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – №3. – С. 12-23.

10. *Куц Н.* Семантична еволюція службових слів: на матеріалі сучасних українських прийменникових еквівалентів / Н. Куц // Лінгвісцічні студії : зб. наук. праць / укл. А. Загнітко [та ін.] – Донецьк : ДонНУ. – Вип. 15. – 2007. – С. 150–154.

11. *Селивёрстова О. Н.* Имеет ли предлог только грамматическое значение? / О. Н. Селивёрстова // Вопросы филологии. – 1999. – № 3. – С. 26 –34.

12. *Сєнів М. Г.* Прийменник у класичних мовах. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд.», 2005.

13. Славянските предлози. – Велико Търново: Изд. ИВИС, 2007. – 199 с.

14. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко [та ін.]. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

15. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : монографія / [А.П. Загнітко, К.М. Виноградова, І.Г. Данилюк та ін.]. – Донецьк : Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. – 209 с.

16. *Черкасова Е. Т.* Переход полнозначных слов в предлоги. – М.: Наука, 1967.– 280 с.

Список використаних джерел

1. Кисільова Ю., Ольшанецький В. Про теоретичну оцінку розподілу густини дислокацій у феритних корозійностійких сталях на стадії лінійного зміцнення // Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні, 2011. – №1. – С.44- 47.

2. Климов О.В., Марченко С.В. Азот і титан у білому абразивостійкому чавуні // Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні, 2009. – №1. – С.17- 21.

3. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко [та ін.]. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

Salekhova S. Prepositional system of Ukrainian language: the ratio of the grammatical and lexical

The article considers the problem of the status of prepositional units as part of speech. Analyzed the degree of manifestation of lexical and grammatical meaning of prepositions.

Keywords: the functional part of speech, preposition, lexical meaning, grammatical meaning, relative.

Салехова С. В. Предложная система украинского языка: соотношение грамматического и лексического

В статье рассмотрена проблема статуса предложных единиц, как части речи. Проанализирована степень проявления лексического и грамматического значений предлогов.

Ключевые слова: служебная часть речи, предлог, лексическое значение, грамматическое значение, релятив.